

МАРКЕТИНГ І РИНКОВІ ВІДНОСИНИ

УДК 339.564:338.45:631.1(477) DOI: <https://doi.org/10.37332/2309-1533.2025.4.18>
JEL Classification: F14, Q17, Q18, O13, L66

Сегеда С.А.,
д-р екон. наук, професор,
професор кафедри маркетингу та бізнес-аналітики,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6179-564X>,
Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця

ВІД СИРОВИННОЇ МОДЕЛІ ДО ЛАНЦЮГІВ ДОДАНОЇ ВАРТОСТІ: СТРУКТУРНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ЕКСПОРТУ АГРАРНО-ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПРОДУКЦІЇ УКРАЇНИ

Seheda S.A.,
dr.sc.(econ.), professor, professor at the department
of marketing and business analytics,
Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia

TRANSITIONING FROM A RAW-MATERIAL EXPORT MODEL TO VALUE-ADDED CHAINS: STRUCTURAL TRANSFORMATION OF UKRAINE'S AGRI-FOOD EXPORT SECTOR

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси в аграрному секторі України впродовж останніх десятиліть супроводжувалися істотним нарощуванням виробництва зернових та олійних культур і зростанням ролі аграрно-продовольчої продукції в товарній структурі експорту. Водночас це зростання відбувалося переважно без розвитку внутрішніх ланцюгів доданої вартості, що обмежує економічний ефект від експортоорієнтованої моделі аграрного виробництва.

Попри збільшення валового виробництва, використання зерна на тих етапах ланцюгів доданої вартості, де формується найбільша додана вартість – у комбікормовій промисловості, глибокій промисловій переробці та тваринництві як формі «біологічної переробки», – має тенденцію до скорочення. Аналогічні структурні диспропорції спостерігаються і в сегменті олійних культур: темпи зростання рафінації, фракціонування, виробництва харчових інгредієнтів і готових продуктів істотно поступаються динаміці первинного виробництва насіння. В результаті значна частина потенційної доданої вартості, що могла б отримуватися в національній економіці на етапах переробки, формується за її межами.

Процеси міжнародної економічної інтеграції – вступ України до Світової організації торгівлі та укладення Угоди про асоціацію з Європейським Союзом – розширили доступ аграрно-продовольчої продукції на зовнішні ринки та сприяли істотному зростанню валютних надходжень. Аграрний сектор перетворився на ключове джерело експортної виручки, забезпечуючи понад половину загального товарного експорту країни. Проте така експортна спеціалізація має переважно сировинний характер і не супроводжується відповідним розвитком переробних галузей, виробництва готових харчових продуктів, інгредієнтів і продукції тваринництва.

Сировинна структура аграрно-продовольчого експорту формує низку довгострокових ризиків, зокрема високу вразливість до цінових коливань на світових ринках, обмежене утримання доданої вартості в національній економіці, звуження внутрішніх ланцюгів доданої вартості та ослаблення продовольчої безпеки через недостатній розвиток тваринництва й переробки. За таких умов нарощування фізичних обсягів експорту не трансформується у пропорційне економічне зростання та підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору.

У зв'язку з цим, особливої актуальності набуває формування державної політики, спрямованої на переорієнтацію аграрного експорту з продажу сировини на створення, утримання та розширення доданої вартості в межах національних ланцюгів доданої вартості. Йдеться про розвиток промислової та біологічної переробки зернових і олійних культур, підтримку виробництва готових харчових продуктів і харчових інгредієнтів, освоєння нових ринків продукції з високою доданою вартістю та

посилення позицій українських виробників у глобальних і регіональних ланцюгах доданої вартості.

Таким чином, проблема оптимізації товарної структури аграрно-продовольчого експорту України крізь призму формування ефективних ланцюгів доданої вартості є ключовою передумовою підвищення стійкості аграрного сектору, зростання отримуваної в країні доданої вартості та забезпечення довгострокового економічного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковому дискурсі України питання розвитку аграрно-продовольчого експорту та його ролі в економічному зростанні розглядаються у межах кількох взаємопов'язаних напрямів, що відрізняються методологічними підходами та рівнем узагальнення.

Перший напрям представлений макроторговельними дослідженнями, у яких аналізуються динаміка, товарна та географічна структура експорту, наслідки торговельної лібералізації, а також зміни ролі аграрного сектору в зовнішній торгівлі України. В працях українських учених наголошується на зростанні частки аграрної продукції в товарному експорті та посиленні сировинної спеціалізації, що формує залежність економіки від світової цінової кон'юнктури [1; 2; 3–7]. Дослідження також фіксують контрциклічну роль аграрного експорту в періоди економічної нестабільності, однак здебільшого обмежуються кількісною оцінкою експортних потоків без аналізу отримуваної в країні доданої вартості [8]. Як наслідок, у межах цього підходу недостатньо розкрито механізми переходу від експорту сировини до продукції з вищою маржинальністю.

Другий напрям охоплює секторальні дослідження аграрного виробництва (зерновий, олійний та тваринницький підкомплекси), у яких аналізуються продуктивність, логістика, інфраструктурні обмеження, а також інституційні бар'єри розвитку переробки. У працях вітчизняних авторів систематично підкреслюється домінування зерна та насіння олійних культур у структурі експорту та відносно низька частка готових харчових продуктів і харчових інгредієнтів [9; 10]. Окремі дослідження акцентують увагу на ролі переробки сільськогосподарської продукції як ключового чинника зростання доданої вартості та необхідності відновлення тваринництва як елемента «біологічної переробки» рослинної сировини [11; 12]. Водночас наявні пропозиції мають переважно фрагментарний характер і не формують цілісного бачення розвитку внутрішніх ланцюгів доданої вартості в аграрному секторі.

Третій напрям пов'язаний із дослідженнями доданої вартості та структурних трансформацій економіки, в межах яких аграрний експорт розглядається як складова загальних процесів деіндустріалізації та сировинної спеціалізації. Українські науковці наголошують, що зростання експорту без розвитку переробних галузей не забезпечує стійкого економічного зростання та призводить до втрати потенційної доданої вартості [3]. У цьому контексті окремі автори звертаються до концепції ланцюгів створення доданої вартості, підкреслюючи необхідність їх формування як елемента економічної безпеки та довгострокової конкурентоспроможності [1]. Проте практичні механізми інтеграції аграрного сектору України у внутрішні та глобальні ланцюги доданої вартості залишаються недостатньо опрацьованими.

Таким чином, попри значний обсяг наукових публікацій, нерозв'язаною раніше проблемою залишається відсутність інтегрованого підходу до трансформації аграрно-продовольчого експорту від сировинної моделі до моделі, орієнтованої на створення та утримання доданої вартості. Більшість наявних досліджень фіксує сировинну спрямованість експорту та цінову волатильність, однак не пропонує комплексного інструментарію, що поєднував би картування ланцюгів доданої вартості, систему вимірюваних показників та узгоджені за часом інструменти державної політики. Це зумовлює необхідність подальших досліджень, спрямованих на обґрунтування шляхів підвищення частки переробленої та готової продукції в експорті аграрно-продовольчого сектору України.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження місця аграрно-продовольчої продукції в товарній структурі експорту України через призму створення та утримання доданої вартості, а також розроблення пропозицій щодо удосконалення напрямів використання продукції аграрного сектору в межах національних ланцюгів доданої вартості. Особлива увага приділяється обґрунтуванню переорієнтації товарної структури експорту з сировинних позицій на експорт готових харчових продуктів і продуктів глибокої переробки, що забезпечують значно вищий рівень доданої вартості та сприяють стійкому економічному розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аграрний сектор України завдяки експорту своєї продукції у 2024 році забезпечив надходження у сумі 24,7 млрд дол. США, що становить 59,1 % в товарній структурі зовнішньої торгівлі [13]. Порівняно із 2000 роком сума зросла у 18 разів, а її частка підвищилась майже на 50 відсоткових пункти, з позитивним салдо 13,6 млрд дол. США. При цьому, загальна сума експорту збільшилась за цей період з 14,6 до 41,7 млрд дол. США, або в 2,9 рази. Таке позиціонування аграрного сектору в товарній структурі зовнішньої торгівлі можна було б віднести до позитиву, якби не зважати на зменшення суми надходжень у 2014–2016 рр. та переважання в структурі експорту сировинної складової, що несе в собі певні ризики організаційного й фінансового характеру. Так, обсяги надходжень від експорту аграрно-продовольчої продукції, що зростали до 2021 р., досягнувши 27,7 млрд дол. США, зменшувались у 2013–2016 рр. і після 2018 р. почали перевищувати рівень 2012 року (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка валютних надходжень від зовнішньої торгівлі України та місце аграрно-продовольчої продукції в ній

Рік	Сума всього, млн дол. США	Темп зростання відносно 2000 р., %	У тому числі аграрний сектор, млн дол. США	Темп зростання відносно 2000 р., %	Частка аграрного сектора в загальному експорті, %
2000	14572,5	-	1374,4	-	9,4
2001	16264,7	111,6	1823,8	132,7	11,2
2002	17957,1	123,2	2388,9	173,8	13,3
2003	23080,2	158,4	2732,3	198,8	11,8
2004	32672,3	224,2	3472,8	252,7	10,6
2005	34228,4	234,9	4304,8	313,2	12,6
2006	38368,0	263,3	4712,6	342,9	12,3
2007	49296,1	338,3	6287,0	457,4	12,8
2008	66954,4	459,4	10837,6	788,5	16,2
2009	39695,7	272,4	9514,9	692,3	24,0
2010	51405,2	352,7	9936,0	722,9	19,3
2011	68394,2	469,3	12804,1	931,6	18,7
2012	68830,4	472,3	17905,6	1302,8	26,0
2013	63320,7	434,5	17038,8	1239,7	26,9
2014 ¹	53901,7	369,9	16668,9	1212,8	30,9
2015 ¹	38127,1	261,6	14563,1	1059,6	38,3
2016 ¹	36361,7	249,5	15281,8	1111,9	42,0
2017 ¹	43266,6	296,9	17758,4	1292,1	41,0
2018 ¹	47333,9	324,8	18612,8	1354,2	39,3
2019 ¹	50054,6	343,5	22144,1	1611,2	44,2
2020 ¹	49191,8	337,6	22179,3	1613,7	45,1
2021 ¹	68072,3	467,1	27708,9	2016,1	40,7
2022 ¹	44135,6	302,9	23390,0	1701,8	53,0
2023 ¹	36182,9	248,3	22000,7	1600,7	60,8
2024 ¹	41733,3	286,4	24683,2	1795,9	59,1

¹) Без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини Донецької і Луганської областей.

Джерело: розраховано автором за даними [13]

Аграрний експорт за період 2000–2024 рр. виріс у 18 разів (з 1,37 до 24,68 млрд дол. США.), тоді як загальний товарний експорт збільшився лише у 2,86 рази (з 14,57 до 41,73 млрд дол. США). Це означає, що аграрний сектор зростав приблизно у 6,3 рази швидше за середній темп загального експорту товарів, робіт і послуг. Частка аграрного сектору у товарному експорті України підвищилась з 9,4 % (2000р.) до 59,1 % (2024р.), з максимальною позначкою 60,8 % у 2023 році.

Аналіз даних табл. 1 показав, що середня частка аграрно-продовольчого сектору у загальному експорті країни за роками відрізняється: за 2000–2008 рр. – 12,2 %; за 2009–2013 рр. – 23,0 %; 2014–2019 рр. – 39,3 %; 2020–2024 рр. – 51,7 %. Таким чином, можна зробити висновок про контрциклічність ролі аграрного сектору: його частка зростає, коли обсяги загального експорту товарів, робіт та послуг зменшуються.

Дані табл. 1 показують, що аграрний сектор є досить резильєнтним до викликів економічних та політичних криз. Так, під час світової фінансової кризи (2008–2009 рр.) обсяги експорту аграрної продукції знизились на 12,2 %, в той час як загальний експорт української продукції – на 40,7 %. Після повномасштабного вторгнення росії у лютому 2022 року вартість аграрного експорту зменшилась на 20,6 %, в той час як загальний експорт української продукції – на 46,8 %. Відповідно, обсяги експорту аграрної продукції падали значно меншими темпами, ніж загальна сума експорту завдяки відносно стабільному глобальному попиту на продовольство. Але зростаюча частка аграрно-продуктового експорту у періоди спаду – це не лише «перевага», а й симптом деіндустріалізації та вразливості до цінових циклів сировинних товарів.

Таким чином, аграрний сектор забезпечує відносну стабільність експортних надходжень України в умовах макроекономічних шоків. Водночас ця стабільність ґрунтується переважно на сировинній спеціалізації, що обмежує рівень утримуваної в країні доданої вартості та підвищує вразливість до світових цінових коливань. Для кращого розуміння даної тези розглянемо більш детально дані табл. 2.

Таблиця 2

Динаміка експорту аграрно-продовольчої продукції України

Код і назва товарів згідно УКТЗЕД	2000		2010		2020		2024		Відхилення 2024 р. до 2000 р.	
	млн дол. США	частка, %	млн дол. США	частка, %	млн дол. США	частка, %	млн дол. США	частка, %	млн дол. США	відсоткових пунктів
Продукція аграрного сектору, всього	1374,4	100,0	9936,0	100,0	22179,3	100,0	24683,2	100,0	23308,8	-
I. Живі тварини та продукти тваринництва, всього	366,3	26,6	771,4	7,8	1188,2	5,4	1643,5	6,7	1277,2	-19,9
02 м'ясо та харчові субпродукти	194,3	14,1	90,2	0,9	652,1	2,9	1052,8	4,3	858,5	-9,8
04 молоко та молочні продукти, яйця, мед	139,8	10,2	648,8	6,5	426,5	1,9	489,3	2,0	349,5	-8,2
II. Продукти рослинного походження, всього	364,9	26,6	3976,2	40,0	11883,2	53,6	13527,6	54,8	13162,7	28,2
10 зернові культури	124,0	9,0	2467,1	24,8	9410,7	42,4	9418,3	38,2	9294,3	27,2
11 продукція борошномельного виробництва	13,9	1,0	80,8	0,8	154,5	0,7	133,7	0,5	119,8	-0,5
12 насіння і плоди олійних культур	195,7	14,2	1085,7	10,9	1842,4	8,3	3393,8	13,7	3198,1	-0,5
III. Жири та олії рослинного і тваринного походження	240,1	17,5	2617,3	26,3	5746,9	25,9	5756,4	23,3	5516,3	5,8
IV. Готові харчові продукти, всього	403,1	29,3	2571,1	25,9	3361,0	15,2	3755,7	15,2	3352,6	-9,1
22 алкогольні і безалкогольні напої та оцет	42,7	3,1	443,7	4,5	223,7	1,0	312,3	1,3	269,6	-1,8
23 залишки і відходи харчової промисловості	42,4	3,1	479,1	4,8	1576,5	7,1	1481,1	6,0	1438,7	2,9

Джерело: розраховано автором за даними [13]

В структурі надходжень валюти від експорту переважає продукція рослинницького походження, що збільшилась з 0,4 млрд дол. США до 13,5 млрд дол. США, а її частка в загальній сумі підвищилась на 28,2 в.п. і становила 54,8 %. Позитивну динаміку також демонструє група III «Жири та олії рослинного і тваринного походження», частка якої підвищилась з 17,5 % до 23,3 %, або на 5,8 в.п. Натомість частки товарних груп IV «Готові харчові продукти» та I «Живі тварини та продукти тваринництва» протягом 2000–2024 рр. зменшились на 14,1 в.п. та 19,9 в.п. відповідно. Таким чином, зростання обсягів експортної виручки аграрного сектору економіки забезпечили сировинні та напівсировинні позиції рослинного походження (зернові та олійні культури, рослинні олії), тоді як готові харчові продукти і продукція тваринництва втратили «вагу» в експорті. Це підсилює «сировинну пастку» та знижує отримувану в країні додану вартість.

Аналіз даних табл. 2 засвідчив, що головним драйвером зростання аграрного експорту є зернові культури, вартість яких збільшилась з 124 млн дол. США у 2000 році до 9418 млн дол. США у 2024 році, або у 76 разів. Дана продукція є головною «тягово-рушійною» позицією українського експорту, але на нижньому щаблі ланцюга доданої вартості.

У більш ніж 17 разів збільшилась сума експортної виручки від реалізації насіння олійних культур. В той же час їх частка в структурі загального експорту продукції аграрного сектору країни майже не змінилась – 14,2 % у 2000 році та 13,7 % у 2024 році. Даний вид продукції також є переважно непереробленим експортом.

Вартість експорту п. 23 «Залишки та відходи харчової промисловості» товарної групи IV «Готові харчові продукти» протягом аналізованого періоду збільшилась майже у 35 разів, хоча у відносних

показниках частка підвищилась лише на 2,9 в.п. Варто зауважити, що всередині даної товарної групи швидкими темпами зростають низькоцінові позиції.

Експортна виручка від реалізації продукції борошномельного виробництва протягом 2000–2024 рр. збільшилася у 9,6 разів, але її частка в структурі загального експорту продукції аграрного сектору економіки знизилась на 0,5 в.п. Тобто, темпи зростання продукції борошномельного виробництва повільніші за темпи нарощування експорту зерна, що свідчить про більшу зацікавленість в його експорті як сировини, ніж продукції промислової переробки (борошна), що містить більшу додану вартість, або про відсутність мотивації її нарощування. Це свідчить про втрату країною доданої вартості.

У 4,5 рази (з 366 млн дол. США до 1644 млн дол. США) збільшені надходження від реалізації живих тварин та продукції тваринництва, але їх частка в структурі аграрного експорту знизилась з 26,6 % до 6,7 %, або на 20 в.п. Це індикатор слабкої біологічної переробки зерна та шротів у продукти з високою доданою вартістю (молоко та молочні продукти, м'ясо та м'ясні вироби).

Детальний аналіз групи I «Живі тварини та продукти тваринництва» показав помітне зміщення окремих товарних груп: експортна виручка від реалізації м'яса і харчових субпродуктів збільшилась до 1,05 млрд дол. США у 2024 р. (проти 194 млн дол. США у 2000 р.). В той же час питома вага в структурі загального експорту аграрно-продовольчої продукції знизилась до 4,3 %. Частка п. 04 «Молоко та молочні продукти, яйця, мед» протягом аналізованого періоду знизилась з 10,2 % до 2,0 %. Це підтверджує недорозвиненість ланок ланцюгів доданої вартості у тваринництві.

Аналіз показників експорту аграрно-продовольчої продукції України протягом 2000–2024 рр. дозволив зробити наступні висновки:

1. Левову частку приросту експортної виручки забезпечили зернові (майже 40 % приросту) та олійні культури (13,7 % приросту), а також рослинні олії з мінімальним рівнем обробки (23,7 % приросту). Готові продукти з високою доданою вартістю не зросли пропорційно, їх частка навіть знизилась.

2. Відбулися структурні зміни у товарній групі IV «Готові харчові продукти». Найшвидшими темпами тут зростала вартість п. 23 «Залишки і відходи харчової промисловості». Натомість частка брендovаних категорій товарів (алкогольні і безалкогольні напої, кондитерські вироби, готові вироби з зерна, продукти переробки овочів) знизилась. Це свідчить про те, що товарна група наповнюється продукцією з низькою доданою вартістю.

3. Вузьким місцем аграрного експорту є низька частка продукції промислової або біологічної переробки. Навіть у близьких до зерна позиціях – п. 11 «Продукція борошномельного виробництва» та п. 19 «Готові вироби з зерна» – частка у структурі експортної виручки не зростає. Це означає, що додана вартість «витікає» за кордон разом із сировиною.

4. У структурі українського експорту спостерігається посилення сировинної спеціалізації (продукція рослинного походження) на протипагу зменшенню частки товарних груп з вищою доданою вартістю (готові харчові продукти).

Таким чином, обсяги і структура експорту аграрно-продовольчої продукції має сировинне спрямування і, хоча експорт приносить значні валютні надходження, проте робить позиції країни досить вразливими на світовому ринку та несе певні економічні ризики для аграрного сектору.

Сировинний характер експорту аграрно-продовольчої продукції експерти вважають основною причиною значного відставання від розвинутих країн світу [10]. На нашу думку, це не причина відставання економіки країни, а наслідок відсутності прийнятої на законодавчому рівні стратегії розвитку аграрного сектору, непродуманого господарювання, що призвело до безвідповідальності бізнес-структур перед суспільством і країною.

Сировинний характер товарної структури зовнішньої торгівлі аграрно-продуктового ринку України зумовлюється як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. Економічна лібералізація, як нова цінність реформування національної економіки, не реалізувалась. В аграрному секторі переважає виснажлива модель землекористування, проігноровано важливість застосування спеціалізованих сівозмін, що порушує дію об'єктивних економічних законів та законів розвитку природи і суспільства; порушено рівновагу між основними галузями – рослинництвом і тваринництвом, що обмежує створення доданої вартості, нарощування виробництва органічної продукції та загострює існуючу проблему виснаження ґрунтів. Перевага надається малозатратним галузям зі швидким оборотом капіталу. В рослинництві культивуються кон'юнктурні культури, продукція яких має високу енергетичну цінність та стабільний попит, необмежений на зовнішньому ринку, а саме: зернові (пшениця, кукурудза) і насіння олійних (ріпак, соя, соняшник).

Для прикладу приведемо ситуацію з реалізацією зерна пшениці (рис. 1).

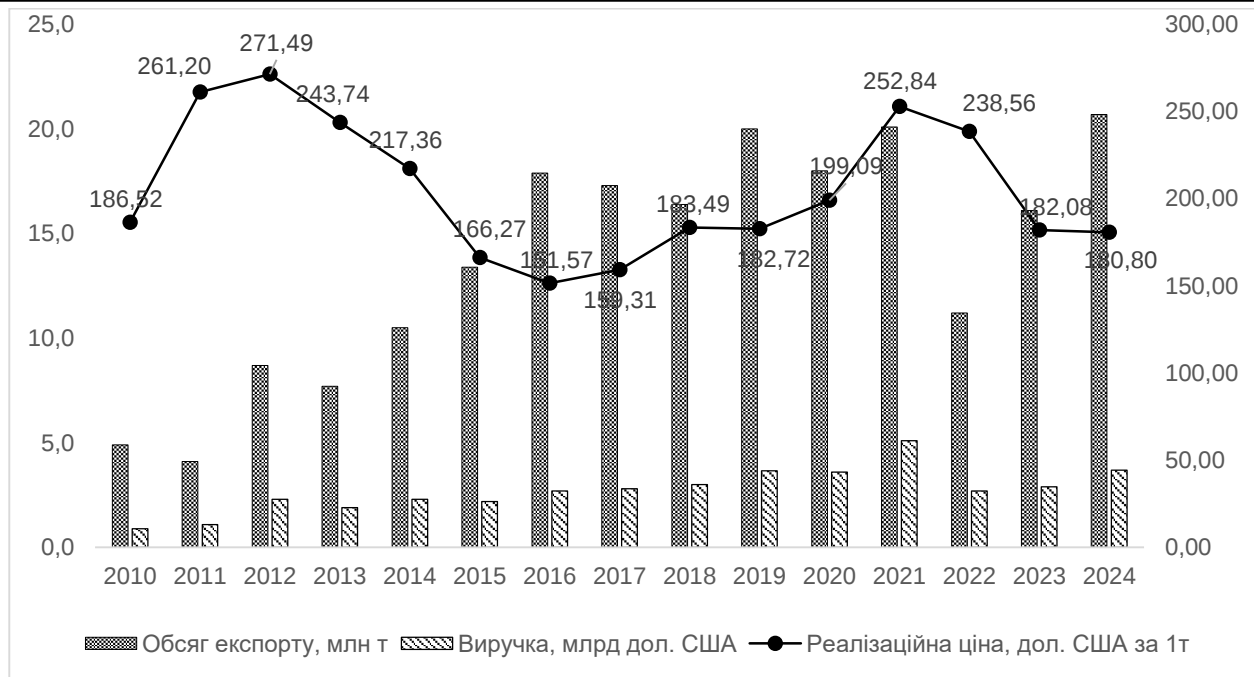

Рис. 1. Динаміка обсягів, валютної виручки та середньої експортної ціни пшениці

Джерело: розраховано автором за даними [13]

За інформацією Державної служби статистики України, експорт пшениці протягом 2010–2024 рр. зріс з 4,9 млн т до 20,7 млн т, або у 4,2 рази [13]. При цьому сума валютних надходжень збільшилась з 0,9 млрд дол. США до 3,7 млрд дол. США, або в 4,1 рази. Ціна експорту пшениці по відношенню до 2010 року зростала у 2011–2014 роках та 2020–2022 роках.

Аналогічна ситуація спостерігається з експортом кукурудзи, обсяги якої за 2010–2024 рр. зросли у 7,4 рази, тоді як виручка – у 6,38 рази (рис. 2).

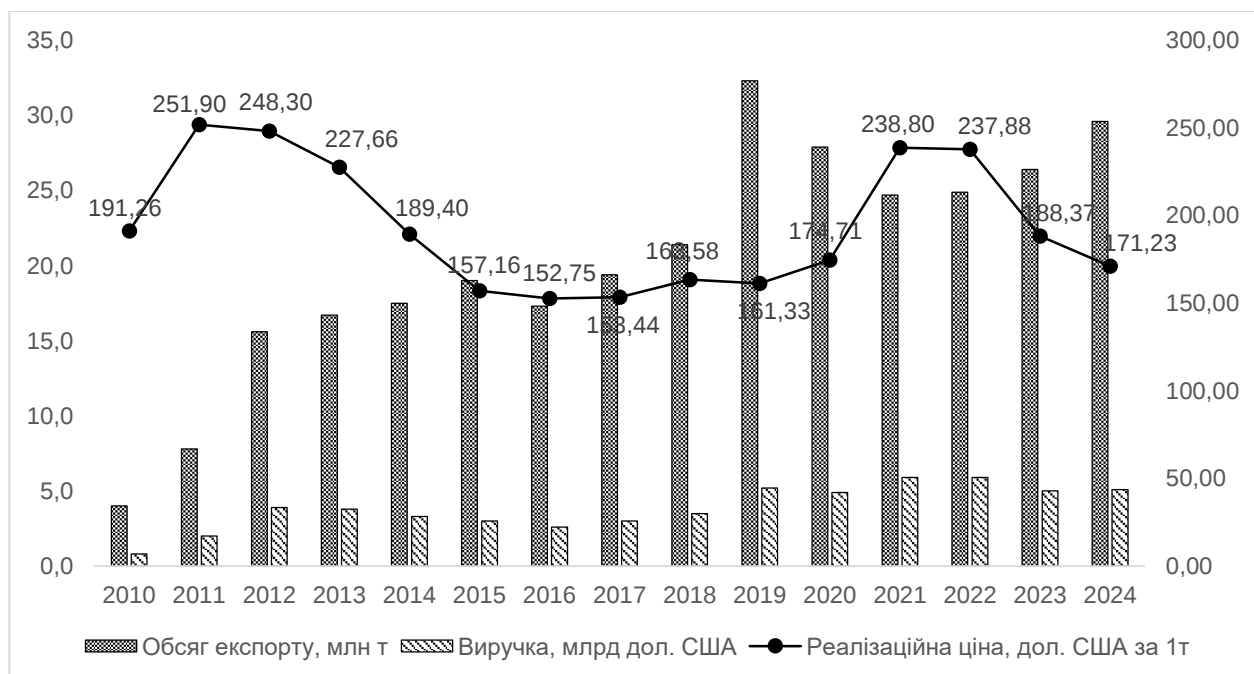

Рис. 2. Динаміка обсягів, валютної виручки та середньої експортної ціни кукурудзи

Джерело: розраховано автором за даними [13]

Середня експортна ціна знизилася приблизно з 191 дол. США за тонну до 171 дол. США за тонну. Аналіз показав, що приріст виручки на 4,3 млрд дол. США сформований переважно кількісним фактором (+5,12 млрд дол. США), тоді як ціновий фактор зменшив результат (–0,82 млрд дол. США).

Еластичність виручки за обсягом ($E=0,93$) підтверджує нижчу, ніж пропорційна, віддачу від масштабування. Це свідчить про вразливість сировинної моделі та необхідність підвищення доданої вартості через розвиток переробної галузі (виробництво крохмалю, сиропів, олій, інгредієнтів), фасування та біологічної переробки у тваринництві.

Дослідження динаміки обсягів виробництва й експорту насіння і плодів олійних культур свідчить про те, що тут теж спостерігається експортоорієнтоване виробництво. Так, експорт соєвих бобів протягом 2010–2024 рр. збільшився в 7,6 рази і у 2024 році становив 3,4 млн т, або більше 51 % від обсягів внутрішнього виробництва при підвищенні ціни з 387,66 до 391,61 дол. США за 1 тону, або на 1,0 % (рис. 3).

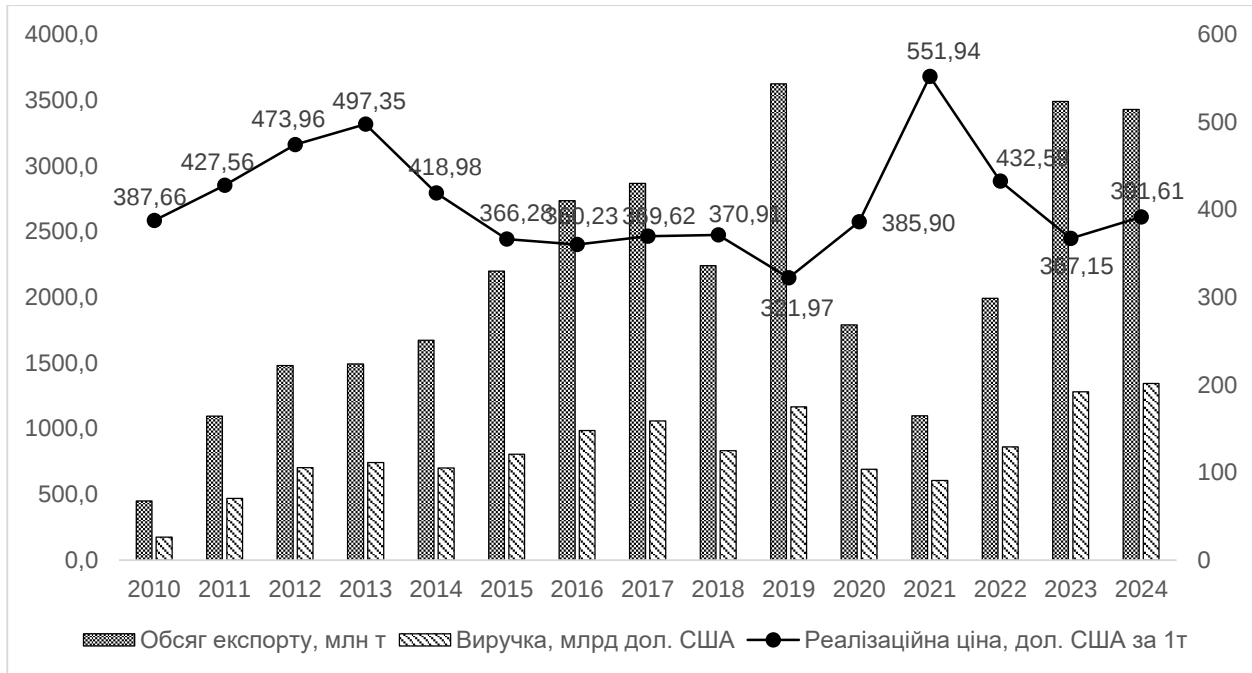

Рис. 3. Динаміка обсягів, валютної виручки та середньої експортної ціни соєвих бобів

Джерело: розраховано автором за даними [13]

Обсяги експорту насіння ріпаку зросли в 2,6 рази і в 2024 році становили 3,9 млн т, або більше 100 % від обсягів внутрішнього виробництва при підвищенні ціни з 625,5 до 1850,0 дол. США за 1 т, або майже у 3 рази (рис. 4). Незважаючи на кількарізове збільшення обсягів експорту та ціни продажу, виручка від реалізації за досліджуваний період збільшилась лише на 13,8%. Аналіз динаміки експорту насіння ріпаку показав, що довгострокове зростання виручки сформовано насамперед за рахунок масштабування фізичних обсягів, тоді як середня експортна ціна проявляє підвищену волатильність і на окремих відрізках нівелює частину «кількісного» ефекту. Така конфігурація відповідає нижнім ланкам ланцюга доданої вартості (сировина) і зумовлює втрату доданої вартості, яку країна могла б утримувати за рахунок розвитку внутрішньої переробки, рафінації та виробництва інгредієнтів (включно з біопальним), а також через біологічну переробку шроту в тваринництві.

Аналіз засвідчив, що виробництво олійних культур (за винятком соняшнику) є експортоорієнтованим. На експорт реалізується більше половини вирощеної сої та ріпаку. Суб'єкти ринку не зацікавлені в промисловій переробці вирощеного врожаю з відповідною подальшою реалізацією продуктів переробки – олії, маргарину, майонезу та ін.

Нарощування обсягів виробництва зернових та олійних культур в Україні відбувалося за умов обмеженої диверсифікації напрямів їх використання. Водночас тривале скорочення поголів'я тваринництва зменшило потребу в комбікормах і звузило внутрішній попит на продукцію рослинництва для кормових цілей. Це, своєю чергою, обмежило можливості формування внутрішніх ланцюгів доданої вартості та зменшило випуск продукції тваринництва, яка традиційно має значно вищу маржинальність і експортний потенціал.

Недостатній розвиток промислових технологій глибокої переробки зернових і олійних культур, а також переробки побічної сировини (висівок, шротів, патоки) стримує створення продукції з високою доданою вартістю. Обмежені масштаби виробництва біоенергетичних ресурсів (біоетанол, біогаз, біодизель) зменшують внутрішнє споживання сировини та можливості імпортозаміщення енергоносіїв, хоча саме ці сегменти забезпечують значний мультиплікативний ефект для економіки.

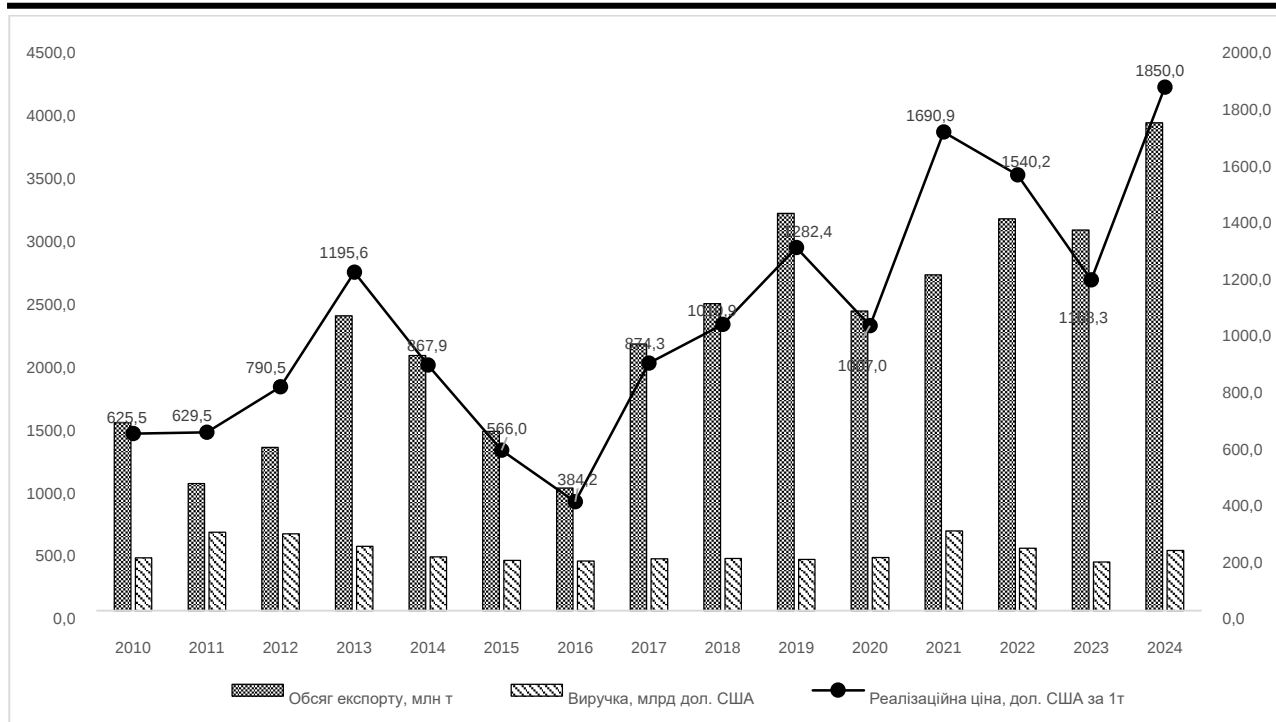

Рис. 4. Динаміка обсягів, валютної виручки та середньої експортної ціни насіння ріпаку

Джерело: розраховано автором за даними [13]

За умов швидкого зростання виробництва зернових і олійних культур логічним і економічно обґрунтованим кроком мало б стати розширення промислових потужностей глибокої переробки. Це дозволило б формувати широкую лінійку кінцевої продукції:

- продовольчої – борошно, крупи, макаронні вироби, хлібобулочні та кондитерські продукти;
- кормової – високобілкові комбікорми, що сприяють відновленню тваринництва та нарощуванню виробництва м'ясо-молочної продукції;
- технічної – біоетанол, біогаз, біодизель, гліцерин, бетаїн та інші продукти біоенергетики.

Розбудова нових промислових потужностей у зернопродуктовому підкомплексі є критично важливою для диверсифікації використання врожаю, підвищення стійкості до цінових шоків і зміцнення внутрішніх ланцюгів доданої вартості. Основними стратегічними напрямками розвитку є:

- первинна переробка зерна (борошномельно-круп'яна, комбікормова промисловість), що забезпечує зростання виробництва продовольчих товарів і стимулює розвиток тваринництва;
- хлібопекарська та кондитерська промисловість, яка формує широкий сегмент готової продукції з високою доданою вартістю та сприяє нарощуванню експортних можливостей;
- виробництво солоду і напоїв, що відкриває перспективи експорту пивоварної та безалкогольної продукції;
- виробництво біоенергетичних ресурсів, яке знижує енергетичну залежність країни та підвищує ефективність використання рослинної сировини.

Розширення переробних потужностей у цих напрямках створює основу для вирішення низки соціально-економічних проблем: зростання зайнятості, збільшення бюджетних надходжень, зміцнення продовольчої безпеки, зменшення міграційних потоків та активізація регіонального розвитку. Головне – посилюється здатність економіки утримувати значно більшу частку доданої вартості всередині країни, що є ключовою умовою переходу від сировинної до інноваційно орієнтованої моделі аграрного сектору.

Висновки з проведеного дослідження. Аграрно-продовольчий сектор України упродовж 2000–2024 рр. перетворився на ключове джерело валютних надходжень, забезпечуючи понад половину товарного експорту країни. Водночас зростання його ролі у зовнішній торгівлі відбувалося переважно за рахунок нарощування фізичних обсягів експорту сировинної та напівсировинної продукції, що зумовило посилення сировинної спеціалізації економіки. Дослідження товарної структури аграрно-продовольчого експорту засвідчило домінування продукції рослинного походження, насамперед зернових і олійних культур та продуктів їх первинної переробки. Частка готових харчових продуктів і продукції тваринництва, які формують значно вищу додану вартість, упродовж аналізованого періоду скорочувалася, що свідчить про звуження внутрішніх ланцюгів доданої вартості.

Встановлено контрциклічну роль аграрного сектору в умовах макроекономічних та політичних криз: у періоди падіння загального експорту його частка зростала завдяки відносно стабільному світовому попиту на продовольство. Однак така «стабільність» має сировинну основу й

супроводжується високою вразливістю до цінових коливань на світових ринках, що обмежує мультиплікативний ефект експорту для національної економіки.

Аналіз динаміки експорту зернових і олійних культур показав, що приріст валютної виручки формується переважно кількісним фактором, тоді як ціновий фактор є нестабільним і на окремих відрізках нівелює ефект масштабування. Це підтверджує перебування основних експортних позицій України на нижніх щаблях глобальних ланцюгів доданої вартості та втрату потенційної доданої вартості, яка могла б отримуватися в країні за рахунок переробки.

Скорочення частки продукції тваринництва в експорті є індикатором слабого розвитку «біологічної переробки» рослинної сировини. Зменшення внутрішнього попиту на зерно і шроти з боку тваринництва, поряд із недостатнім розвитком комбікормової промисловості, обмежує можливості формування замкнених національних агропродовольчих ланцюгів доданої вартості.

Доведено, що збереження нинішньої моделі аграрного експорту, орієнтованої переважно на сировину, не забезпечує пропорційного економічного зростання, поглиблює ознаки деіндустріалізації та підвищує довгострокові ризики для продовольчої та економічної безпеки країни.

Обґрунтовано необхідність переходу до моделі аграрно-продовольчого експорту, зорієнтованої на створення й утримання доданої вартості в межах національної економіки. Ключовими напрямками такої трансформації мають стати розвиток глибокої промислової переробки зернових і олійних культур, розширення виробництва готових харчових продуктів і харчових інгредієнтів, відновлення тваринництва як елемента біологічної переробки, а також розвиток біоенергетичних і суміжних галузей.

Реалізація комплексної державної політики у зазначених напрямках сприятиме зміцненню внутрішніх ланцюгів доданої вартості, зростанню зайнятості та бюджетних надходжень, підвищенню стійкості аграрного сектору до зовнішніх шоків і формуванню передумов для довгострокового, інклюзивного та інноваційно орієнтованого розвитку економіки України.

Література

1. Іщук С. О., Полякова Ю. В., Ривак Н. О., Процевят О. С. Український товарний експорт в умовах глобальних економічних змін. Львів : ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долішнього НАН України», 2021. 72 с.
2. Шубравська О. В., Прокопенко К. О. Вплив агрокорпорацій України на стан торговельного балансу держави. *Економіка і прогнозування*. 2020. № 1. С. 111-127.
3. Бородіна О. М. Інтеграція дрібних сільськогосподарських виробників до агропродовольчих ланцюгів доданої вартості: методологічні підходи та емпіричні дослідження. *Економіка і прогнозування*. 2014. № 2. С. 73-84.
4. Геєць В. М. Формування економічного профілю стратегічно важливих видів промислової діяльності в Україні (ретроспективний погляд). *Економіка України*. 2023. № 8. С. 3-27.
5. Осташко Т. О. Експорт агропродовольчих товарів у ЄС: перспективи і завдання. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 1. С. 83-94.
6. Сегеда С. А. Тенденції, особливості і чинники зовнішньоекономічної діяльності аграрно-продуктового виробництва України. *Причорноморські економічні студії*. 2020. Вип. 50. Ч. 1. С. 36-43.
7. Сегеда С. А. Аграрно-продуктове виробництво України : монографія. Вінниця : Видавництво ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. 672 с.
8. Шевчук В., Черкас Н. Вплив структури зовнішньої торгівлі України на економічне зростання в контексті залучення до глобальних ланцюгів вартості. *Економіка України*. 2019. № 2. С. 22-36.
9. Пасхавер Б. Цінові обставини розвитку агропродовольчого комплексу. *Економіка України*. 2019. № 2. С. 49-61.
10. Шубравська О. Аграрний корпоративний сектор: теоретичні засади дослідження. *Економіка України*. 2019. № 2. С. 62-72.
11. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. Інститути та інституції у розвитку аграрної сфери економіки. *Економіка АПК*. 2011. № 7. С. 169-177.
12. Созанський Л. Й. Товарний експорт України в умовах сучасних викликів. *Економіка та управління національним господарством*. 2023. № 3. С. 27-33.
13. Державна служба статистики України. URL: <http://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 14.10.2025).

References

1. Ishchuk, S.O., Poliakova, Y.V., Ryvak, N.O. and Protseviat, O.S. (2021), *Ukrainskyi tovarnyi eksport v umovakh hlobalnykh ekonomichnykh zmin* [Ukrainian commodity exports under global economic changes], M.I. Dolishnyi Institute of Regional Research of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, Ukraine. 72 p.
2. Shubravskaya, O.V. and Prokopenko, K.O. (2020), "The impact of Ukrainian agri-corporations on the country's trade balance", *Ekonomika i prohnozuvannia*, no. 1, pp. 111-127.
3. Borodina, O.M. (2014), "Integration of small agricultural producers into agri-food value chains:

Methodological approaches and empirical research", *Ekonomika i prohnozuvannia*, no. 2, pp. 73-84.

4. Heyets, V.M. (2023), "Formation of the economic profile of strategically important types of industrial activity in Ukraine: A retrospective view", *Ekonomika Ukrainy*, no. 8, pp. 3-27.

5. Ostashko, T.O. (2016), "Exports of agri-food products to the EU: Prospects and objectives", *Ekonomika i prohnozuvannia*, no. 1, pp. 83-94.

6. Seheda, S.A. (2020), "Trends, features, and determinants of foreign economic activity of Ukraine's agri-food production", *Prychornomorski ekonomichni studii*, no. 50, pp. 36-43.

7. Seheda, S.A. (2020), *Ahrarno-produktove vyrobnytstvo Ukrainy* [Agri-food production of Ukraine], Mercury-Podillia Publishing, Vinnytsia, Ukraine, 672 p.

8. Shevchuk, V. and Cherkas, N. (2019), "The impact of Ukraine's foreign trade structure on economic growth in the context of integration into global value chains", *Ekonomika Ukrainy*, no. 2, pp. 22-36.

9. Paskhaver, B. (2019), "Price conditions for the development of the agri-food complex", *Ekonomika Ukrainy*, no. 2, pp. 49-61.

10. Shubravska, O. (2019), "The agricultural corporate sector: Theoretical foundations of research", *Ekonomika Ukrainy*, no. 2, pp. 62-72.

11. Malik, M.Y. and Shpykuliak, O.H. (2011), "Institutes and institutions in the development of the agrarian sector of the economy", *Ekonomika APK*, no. 7, pp. 169-177.

12. Sozanskyi, L.Y. (2023), "Ukraine's commodity exports under contemporary challenges", *Ekonomika ta upravlinnia natsionalnym hospodarstvom*, no. 3, pp. 27-33.

13. State Statistics Service of Ukraine, available at: <http://ukrstat.gov.ua/>. (access date October 14, 2025).

Сегеда С.А.

ВІД СИРОВИННОЇ МОДЕЛІ ДО ЛАНЦЮГІВ ДОДАНОЇ ВАРТОСТІ: СТРУКТУРНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ЕКСПОРТУ АГРАРНО-ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПРОДУКЦІЇ УКРАЇНИ

Мета. Дослідження місця аграрно-продовольчої продукції в товарній структурі експорту України через призму створення та утримання доданої вартості, а також розроблення пропозицій щодо удосконалення напрямів використання продукції аграрного сектору в межах національних ланцюгів доданої вартості.

Методика дослідження. Дослідження базується на поєднанні загальнонаукових та прикладних економічних методів. До них належать статистичний та порівняльний аналіз динаміки експорту, структурний аналіз товарного складу експорту агропродовольчої продукції та факторний аналіз експортних доходів за обсягом та ціновими ефектами. Для оцінювання довгострокових тенденцій у виробництві та експорті ключових сільськогосподарських товарів було використано аналіз часових рядів, а для оцінювання позиції української агропродовольчої продукції в національних та глобальних ланцюгах створення вартості – елементи підходу ланцюга створення вартості.

Результати дослідження. Досліджено трансформацію аграрно-продовольчого експорту України впродовж 2000–2024 рр. крізь призму формування та утримання доданої вартості в національній економіці. Обґрунтовано, що швидке нарощування виробництва зернових і олійних культур та зростання частки аграрної продукції в товарному експорті (до 59,1 % у 2024 р.) супроводжується закріпленням сировинної спеціалізації й недостатнім розвитком внутрішніх ланцюгів доданої вартості. На основі аналізу динаміки валютних надходжень показано контрциклічну роль аграрного сектору в періоди економічних шоків, водночас виявлено структурні диспропорції: домінування продукції рослинного походження та первинної переробки (зерно, насіння олійних, рослинні олії) за одночасного скорочення питомої ваги готових харчових продуктів і продукції тваринництва. Встановлено, що зростання експортної виручки значною мірою забезпечується кількісним фактором при волатильності цін, що підвищує вразливість до світової кон'юнктури та обмежує економічний ефект експортоорієнтованої моделі. Аргументовано необхідність державної політики переорієнтації експорту від сировини до продукції глибокої промислової й «біологічної» переробки, розвитку комбікормової, борошномельно-круп'яної, харчової та біоенергетичної галузей, відновлення тваринництва та розширення виробництва готових продуктів і інгредієнтів. Запропоновані напрями мають забезпечити зміцнення внутрішніх ланцюгів доданої вартості, підвищення стійкості аграрного сектору, нарощування зайнятості й бюджетних надходжень та посилення продовольчої безпеки.

Наукова новизна результатів дослідження. Набули подальшого розвитку теоретико-методичні положення щодо оцінювання ролі аграрного сектору в зовнішній торгівлі шляхом поєднання аналізу товарної структури експорту з позиціонуванням продукції у національних ланцюгах доданої вартості, що дозволяє уточнити економічні межі контрциклічної функції аграрного експорту та його вплив на довгострокову конкурентоспроможність економіки. Доведено, що домінування сировинної та напівсировинної аграрно-продовольчої продукції в експорті України формує стійку модель «втраченої доданої вартості», яка, на відміну від існуючих підходів, не забезпечує пропорційного економічного зростання та стримує інноваційний розвиток аграрного сектору через звуження внутрішніх ланцюгів доданої вартості.

Практична значущість результатів дослідження. Результати дослідження можуть бути використані при формуванні та коригуванні державної аграрної, експортної та інноваційної політики України, зокрема Міністерством аграрної політики та продовольства України, Міністерством економіки України, а також регіональними органами влади при розробленні програм підтримки розвитку переробних галузей, тваринництва та біоенергетики як ключових ланок формування доданої вартості. Крім того, отримані результати можуть бути використані у навчальному процесі закладів вищої освіти при викладанні дисциплін «Економіка аграрних підприємств», «Зовнішньоекономічна діяльність», «Міжнародна торгівля», а також у подальших наукових дослідженнях проблем трансформації аграрно-продовольчого експорту та формування ланцюгів доданої вартості.

Ключові слова: аграрно-продовольчий експорт, аграрно-продовольча продукція, аграрний сектор, товарна структура, додана вартість, ланцюги доданої вартості, зернові культури, олійні культури, глибока переробка, тваринництво, біоенергетика, державна політика.

Seheda S.A.

TRANSITIONING FROM A RAW-MATERIAL EXPORT MODEL TO VALUE-ADDED CHAINS: STRUCTURAL TRANSFORMATION OF UKRAINE'S AGRI-FOOD EXPORT SECTOR

Purpose. The aim of the article is to study the place of agri-food products in the commodity structure of Ukraine's exports through the prism of creating and maintaining added value, as well as developing proposals for improving the areas of use of agricultural sector products within national value-added chains.

Methodology of research. The research is based on a combination of general scientific and applied economic methods. These include statistical and comparative analysis of export dynamics, structural analysis of the commodity composition of agri-food exports, and factor analysis of export revenues by volume and price effects. Time series analysis was used to assess long-term trends in the production and export of key agricultural commodities, and elements of the value chain approach were used to assess the position of Ukrainian agri-food products in national and global value chains.

Findings. The transformation of Ukraine's agri-food exports during 2000-2024 is studied through the prism of the formation and maintenance of added value in the national economy. It is substantiated that the rapid increase in the production of grain and oilseed crops and the growth of the share of agricultural products in commodity exports (up to 59.1% in 2024) is accompanied by the consolidation of raw material specialization and insufficient development of internal value-added chains. Based on the analysis of the dynamics of foreign exchange receipts, the countercyclical role of the agricultural sector in periods of economic shocks is shown, while structural imbalances are revealed: the dominance of products of plant origin and primary processing (grain, oilseeds, vegetable oils) with a simultaneous reduction in the share of finished food products and livestock products. It is established that the growth of export revenue is largely ensured by the quantitative factor of price volatility, which increases vulnerability to the world market and limits the economic effect of the export-oriented model. The need for a state policy of reorienting exports from raw materials to products of deep industrial and "biological" processing, the development of feed, flour and cereal, food and bioenergy industries, the restoration of livestock farming and the expansion of the production of finished products and ingredients is argued. The proposed directions should ensure the strengthening of internal value chains, increasing the sustainability of the agricultural sector, increasing employment and budget revenues, and enhancing food security.

Originality. Theoretical and methodological provisions on assessing the role of the agricultural sector in foreign trade have been further developed by combining the analysis of the commodity structure of exports with the positioning of products in national value-added chains, which allows us to clarify the economic boundaries of the countercyclical function of agricultural exports and its impact on the long-term competitiveness of the economy. It is proven that the dominance of raw and semi-raw agri-food products in Ukraine's exports forms a stable model of "lost added value", which, unlike existing approaches, does not ensure proportional economic growth and restrains the innovative development of the agricultural sector due to the narrowing of internal value-added chains.

Practical value. The results of the study can be used in the formation and adjustment of the state agrarian, export and innovation policy of Ukraine, in particular by the Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine, the Ministry of Economy of Ukraine, as well as regional authorities in the development of programs to support the development of processing industries, livestock farming and bioenergy as key links in the formation of added value. In addition, the results obtained can be used in the educational process of higher education institutions when teaching the disciplines "Economics of agricultural enterprises", "Foreign economic activity", "International trade", as well as in further scientific research into the problems of transformation of agrarian and food exports and the formation of value added chains.

Key words: agri-food exports, agri-food products, agricultural sector, commodity structure, value added, value chains, cereals, oilseeds, deep processing, livestock production, bioenergy, public policy.

Дата надходження рукопису: 13.11.2025

Дата прийняття рукопису до друку: 18.12.2025

Дата публікації: 26.12.2025